Vol-13 Special Issue- 1.4 ISSN- 2349-7076

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
Patron: Prof. R. G. Kothari
Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या : एक अभ्यास

डॉ. उज्वला तुकारामजी खंडारे
नानीबाई शिक्षण महाविद्यालय, कठोरा रोड, अमरावती.

सारांश

स्थलांतर ही एक सामाजिक-आर्थिक प्रक्रिया असून रोजगार, शिक्षण, दारिद्य, नैसर्गिक आपत्ती, शहरीकरण व औद्योगिकीकरण यांसारख्या कारणांमुळे ती घडून येते. स्थलांतराचा सर्वाधिक परिणाम मुलांवर, विशेषतः विद्यार्थ्यांवर होताना दिसून येतो. स्थलांतरित विद्यार्थ्यांना नवीन सामाजिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक वातावरणाशी जुळवून घ्यावे लागते. या प्रक्रियेत त्यांना भाषिक अडचणी, अभ्यासात खंड, शैक्षणिक मागासलेपणा, भावनिक अस्थिरता, शाळेत समावेशनाचा अभाव अशा विविध समस्या भेडसावत असतात. प्रस्तुत संशोधन लेखात स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करण्यात आला असून, त्यांच्या अडचणींचे स्वरूप, कारणे व परिणाम यांचे विश्लेषण केले आहे. तसेच, या समस्यांवर उपाययोजना म्हणून काही शैक्षणिक व धोरणात्मक सूचना मांडण्यात आल्या आहेत. हा अभ्यास शिक्षण व्यवस्थेसाठी उपयुक्त ठरेल, अशी अपेक्षा आहे.

प्रस्तावना : भारत हा विविधतेने नटलेला देश असून येथे अंतर्गत स्थलांतराचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात आढळते. ग्रामीण-शहरी स्थलांतर, हंगामी स्थलांतर, औद्योगिक स्थलांतर, तसेच नैसर्गिक आपत्तीमुळे होणारे स्थलांतर ही सामान्य सामाजिक वास्तवाची रूपे आहेत. या स्थलांतर प्रक्रियेत कुटुंबासोबत मोठ्या प्रमाणात मुलेही स्थलांतर करतात. ही मुले म्हणजेच स्थलांतरित विद्यार्थी होत. शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे प्रभावी साधन आहे. मात्र स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या बाबतीत शिक्षणाचा प्रवास अनेक अडथळ्यांनी भरलेला असतो. वारंवार शाळा बदलणे, नवीन अभ्यासक्रम, वेगळी भाषा, अपरिचित सामाजिक वातावरण यामुळे त्यांची शैक्षणिक प्रगती बाधित होते. अनेकदा ही मुले शिक्षणापासून दूर जातात किंवा शाळा सोडण्याचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांचा अभ्यास करणे ही काळाची गरज ठरते.

साहित्याचा आढावा : स्थलांतर व शिक्षण या विषयावर राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध संशोधन झालेले आहे. अनेक अभ्यासकांनी स्थलांतरित मुलांच्या शिक्षणातील अडचणी अधोरेखित केल्या आहेत. काही संशोधनांमध्ये स्थलांतरामुळे शाळेतील सातत्य भंग पावते, असे नमूद करण्यात आले आहे. भाषिक अडचणी ही स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी मोठी समस्या असल्याचे अनेक अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. काही अभ्यासकांच्या मते, स्थलांतरित विद्यार्थी सामाजिकदृष्ट्या एकाकी पडतात, ज्याचा त्यांच्या आत्मविश्वासावर व शैक्षणिक कामगिरीवर नकारात्मक परिणाम होतो. इतर काही संशोधनांमध्ये शिक्षकांची भूमिका महत्त्वाची असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. समावेशक शिक्षण पद्धतींचा अभाव असल्यास स्थलांतरित विद्यार्थी शिक्षणप्रवाहात मागे पडतात, असे निष्कर्ष आढळतात. मात्र, भारताच्या स्थानिक संदर्भात स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्यांवर अधिक सखोल अभ्यासाची गरज असल्याचे दिसून येते.

विश्लेषण : स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या या केवळ शालेय पातळीवरील अडचणी नसून त्या व्यापक सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व मानसिक प्रक्रियांशी निगडित आहेत. स्थलांतर ही प्रक्रिया बहुतांशी आर्थिक गरज, रोजगाराची अनिश्चितता, औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, दुष्काळ, पूर यांसारख्या नैसर्गिक आपत्ती तसेच सामाजिक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

असमानतेमुळे घडून येते. या स्थलांतर प्रक्रियेत कुटुंबासोबत स्थलांतर करणारी मुले शिक्षणाच्या दृष्टीने सर्वाधिक असुरक्षित घटक ठरतात. त्यांना एका स्थिर शैक्षणिक वातावरणाऐवजी सतत बदलत्या परिस्थितीशी जुळवून घ्यावे लागते, ज्याचा त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासावर खोलवर परिणाम होतो. स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसमोरील भाषिक समस्या ही सर्वात प्राथमिक व प्रभावी अडचण मानली जाते. भारतासारख्या बहुभाषिक देशात स्थलांतरानंतर शिक्षणाची भाषा बदलणे ही सामान्य बाब आहे. विद्यार्थ्यांना नवीन भाषेत वाचन, लेखन व आकलन करणे अवघड जाते. परिणामी वर्गातील अध्यापन समजत नाही, प्रश्न विचारण्याची भीती निर्माण होते आणि शिक्षक-विद्यार्थी संवाद कमी होतो. भाषिक अडथळ्यांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये न्यूनगंड, आत्मविश्वासाचा अभाव व सामाजिक संकोच वाढतो, जो त्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीस अडथळा ठरतो. शैक्षणिक सातत्याचा अभाव ही स्थलांतराची आणखी एक गंभीर परिणती आहे. स्थलांतरित विद्यार्थ्यांना वारंवार शाळा बदलाव्या लागतात. प्रत्येक शाळेचा अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती, मूल्यांकन प्रक्रिया व शालेय वातावरण वेगवेगळे असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याच्याशी जुळवून घेणे कठीण जाते. या सातत्याच्या अभावामुळे विद्यार्थ्यांची मूलभूत शैक्षणिक कौशल्ये कमकुवत होतात. काही वेळा विद्यार्थ्यांना वर्ग पुनरावृत्ती करावी लागते किंवा शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते, ज्यामुळे शाळाबाह्य मुलांचे प्रमाण वाढते. सामाजिक व सांस्कृतिक अडचणी स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक अनुभवावर खोल परिणाम करतात. नवीन प्रदेशातील सामाजिक मूल्ये, परंपरा, सवयी व जीवनशैली वेगळी असल्यामुळे विद्यार्थी सामाजिकदृष्ट्या अलग पडतात. स्थानिक विद्यार्थ्यांशी मैत्री जुळवणे कठीण जाते. काही प्रसंगी स्थलांतरित विद्यार्थ्यांना वेगळेपणाची व भेदभावाची जाणीव होते. सामाजिक स्वीकार न मिळाल्याने त्यांची शाळेबद्दलची ओढ कमी होते, ज्याचा परिणाम त्यांच्या उपस्थितीवर व अभ्यासातील सहभागावर होतो. आर्थिक अडचणी या स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील एक महत्त्वाचा अडसर आहेत. स्थलांतरित कुटुंबे बहुधा असंघटित क्षेत्रात कार्यरत असतात, जिथे उत्पन्न अनियमित व अल्प असते. घरभाडे, अन्न, आरोग्य यांसारख्या मूलभूत गरजांनाच प्राधान्य दिले जाते आणि शिक्षण खर्च दुय्यम ठरतो. पुस्तके, गणवेश, वह्या, शाळा फी व प्रवास खर्च परवडत नसल्यामुळे अनेक विद्यार्थी शाळेत अनियमित राहतात. काही वेळा कुटुंबाच्या आर्थिक मदतीसाठी विद्यार्थ्यांना काम करावे लागते, ज्यामुळे शिक्षणावर विपरीत परिणाम होतो. मानसिक व भावनिक समस्या स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक कामगिरीवर अप्रत्यक्ष पण तीव्र परिणाम करतात. सतत बदलते निवासस्थान, सामाजिक अस्थिरता, पालकांवरील आर्थिक दबाव व भविष्यासंबंधीची अनिश्चितता यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये चिंता, भीती, नैराश्य व असुरक्षिततेची भावना निर्माण होते. मानसिक ताणतणावामुळे एकाग्रतेचा अभाव, स्मरणशक्ती कमी होणे व अभ्यासातील रुची घटणे अशी लक्षणे दिसून येतात. ही परिस्थिती दीर्घकाळ टिकल्यास विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो. याशिवाय, शैक्षणिक संस्थांचा अपुरा पाठिंबा स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या समस्यांना अधिक गुंतागुंतीचे बनवतो. अनेक शाळांमध्ये स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी स्वतंत्र पूरक अध्यापन, भाषिक सहाय्य, समुपदेशन सेवा किंवा समावेशक शिक्षण कार्यक्रम उपलब्ध नसतात. शिक्षकांनाही स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या विशेष गरजा ओळखण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण मिळालेले नसते. परिणामी, हे विद्यार्थी मुख्य शैक्षणिक प्रवाहात सामावून घेण्यात अपयश येते. एकूणच, स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या या बहुआयामी असून त्या वैयक्तिक पातळीपुरत्या मर्यादित नसून शिक्षण व्यवस्था, सामाजिक रचना व धोरणात्मक निर्णयांशी संबंधित आहेत. त्यामुळे या समस्यांवर उपाय शोधण्यासाठी समावेशक शिक्षण धोरणे, संवेदनशील शिक्षकवृत्ती, सामाजिक आधारव्यवस्था आणि शासकीय हस्तक्षेप यांची संयुक्त आवश्यकता आहे. Education to Employment and Enterprise Standing Committee आणि University Townships या दोन्ही उपक्रमांच्या माध्यमातून विकसित भारत या दृष्टीकोनाला चालना देण्याचा सरकारचा प्रयत्न आहे. सेवा क्षेत्राला आर्थिक विकासाचा प्रमुख आधार मानून शिक्षण, कौशल्यविकास, रोजगार आणि उद्योजकता यांमधील समन्वय साधण्यासाठी उच्चस्तरीय शिक्षण ते रोजगार व उद्योजकता स्थायी समिती स्थापन करण्यात येणार असून, तिच्या माध्यमातून अभ्यासक्रम अधिक रोजगाराभिमुख व उद्योगसुसंगत करण्यावर भर दिला जाईल. याचबरोबर, प्रमुख औद्योगिक व लॉजिस्टिक

EduInspire-An International E-Journal
An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter) Email:- ctefeduinspire@gmail.com

कॉरिडॉरच्या आसपास पाच विद्यापीठ टाउनशिप्स स्थापन करून सामायिक संशोधन पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतील, ज्यामुळे शैक्षणिक संस्था आणि उद्योग यांच्यातील दरी कमी होऊन संशोधन, नवोन्मेष, कौशल्यविकास व रोजगाराच्या संधी वाढण्यास मदत होईल.

निष्कर्ष : प्रस्तुत अभ्यासातून असे दिसून येते की स्थलांतरित विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक समस्या बहुआयामी स्वरूपाच्या आहेत. या समस्या केवळ शैक्षणिक नसून सामाजिक, आर्थिक व मानसिक घटकांशी निगडित आहेत. योग्य मार्गदर्शन व सहाय्य न मिळाल्यास स्थलांतरित विद्यार्थी शिक्षणप्रवाहातून बाहेर पडण्याची शक्यता अधिक असते. त्यामुळे स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी समावेशक, संवेदनशील व सहाय्यक शैक्षणिक वातावरण निर्माण करणे अत्यंत आवश्यक आहे. शिक्षण व्यवस्थेने या वास्तवाकडे गांभीर्याने पाहण्याची गरज आहे.

सूचना

स्थलांतरित विद्यार्थ्यांसाठी भाषिक पूरक वर्ग सुरू करावेत.
शाळांमध्ये समुपदेशन सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात.
शिक्षकांना समावेशक शिक्षणाचे प्रशिक्षण द्यावे.
स्थलांतरित कुटुंबांसाठी शैक्षणिक सहाय्य योजना प्रभावीपणे राबवाव्यात.
अभ्यासक्रमात लवचिकता ठेवून स्थलांतरित विद्यार्थ्यांना सामावून घ्यावे.
शाळा-समाज-पालक यांमधील समन्वय वाढवावा.

संदर्भसूची

Desai, A. (2017). Urbanization and Migration. Mumbai.

Government of India (2021). National Education Policy.

NCERT (2020). Inclusive Education Practices in India.

Ravenstein, E. G. (1885). The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society of London.

Tilak, J. B. G. (2015). Education, Poverty and Development. New Delhi : Orient Blackswan.

Tilak, J.B.G. (2015). **Education and Social Inequality in India**. New Delhi.

UNESCO (2019). Migration, Displacement and Education.

UNICEF (2019). Education of Migrant and Displaced Children.

डॉ. देशमुख, बी. पी. (2015). लोकसंख्या भूगोल. औरंगाबाद : विद्या बुक्स.

देशपांडे, आर. (2018). शिक्षण व सामाजिक बदल. पुणे : विद्या प्रकाशन.

पाटील, एस. (2019). भारतातील स्थलांतराचे सामाजिक परिणाम. नागपूर : लोकवाङ्मय गृह.

Teacher's Welfare is Nation's Welfare
CTEF
Council for Teacher Education Foundation
ESTD. 1985